

Det moderne barn og det fleksible arbeidsmarked

Institusjonalisering og individualisering av barn i lys av endringer i velferdsstaten

En prosjektbeskrivelse

Jens Qvortrup og Anne Trine Kjørholt¹

Mål og summarisk presentasjon

Norsk senter for barneforskning (NOSEB) og Institutt for sosiologi og statsvitenskap (ISS) ved Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet (NTNU) i Trondheim har gjennom etablering av en tverrfaglig/interdisiplinær forskningsgruppe som mål å utvikle forskningsbasert innsikt i *forholdene mellom endringer i velferdsstaten, arbeidsmarkedet, barneomsorg og barnehagepolitikk og små barns hverdagsliv i vanlige og spesielle barnehager*. Prosjektet vil forene nyere sosiologisk og antropologisk barndomsforskning (James, Jenks & Prout 1998, Qvortrup m.fl. 1994) med velferdsstats- og arbeidsmarkeds-perspektiver (Esping-Andersen 1999, 2002, Brandth & Kvande 2001).

Et viktig mål er å generere kunnskap om hvordan institusjonalisering som et trekk ved moderne barneliv, og kulturelle forståelser av barn og den ”gode barndom”, påvirker barns identitetsdannelse og sosiale praksiser i

¹ Jens Qvortrup og Anne Trine Kjørholt er prosjektledere for prosjektet som består av 5 delprosjekter. Denne prosjektpresentasjonen innledes av en generell introduksjon til prosjektet, og følges av en presentasjon av hvert delprosjekt ved hver av de prosjektansvarlige.

barnehagen. Forståelser av barndom blir ofte betraktet som "naturlige" og gjøres sjelden til gjenstand for analyse ut fra en kulturell og ideologisk synsvinkel. Barneomsorgs- og barnehagepolitikk i en moderne velferdsstat er ofte ikke uten tvetydigheter og selvmotsigelser, og blir sjelden analysert som bærere av spesifikke ideologiske og kulturelle forestillinger om barn og barndom.

Prosjektet tar utgangspunkt i at det eksisterer en nær forbindelse mellom arbeidsmarked og arbeidsliv på den ene side, og utvikling av spesielle omsorgstiltak for små barn på den annen. Paradoksalt nok er slike tilsynelatende fjerne områder som arbeidsmarked og barnehager påvirket av delvis identiske ideer som fleksibilitet, ny-liberale tilnærminger og brukerorientering. Et sentralt spørsmål er om nye trender, uttrykt gjennom begrepene fleksibilitet og brukertilpasning, harmoniserer med tradisjonelle kulturelle forestillinger om en god barndom. Etablering av naturbarnehager i de senere år er blant annet et uttrykk for den tette koplingen mellom barndom, lek og natur. Det kan imidlertid også tenkes at den økende populariteten naturbarnehager har fått inngår i helt andre sammenhenger, og at sosiale praksiser som skapes i slike barnehager kan knyttes til andre samfunnsmessige og kulturelle forhold.

Internasjonalt har det vært pekt på et behov for en ny-orientering i forskning knyttet til "Early Childhood Education and Care" (ECEC). Ny-orienteringen etterspør analyser av barns perspektiver og erfaringer i barnehagen med utgangspunkt i et barndomssosiologisk, sosialkonstruksjonistisk perspektiv (OECD 2001: 134-135). Det dreier seg altoverveiende om perspektiver som er karakteristiske for tidligere, igangværende og planlagt forskning på enhetene NOSEB og ISS. Forskningsgruppen vil etablere samarbeid med en rekke internasjonale forskere på området som er i gang med eller planlegger tilsvarende forskningsaktiviteter. På lengre sikt vil det være ønskelig med komparative prosjekter.

Professor Jens Qvortrup og leder ved Norsk senter for barneforskning, Anne Trine Kjørholt er forskningsledere for prosjektet, som omfatter følgende delprosjekter:

- 1) Fleksible arbeidskulturer og foreldres tidskonflikter. Ansvarlige: Berit Brandth og Elin Kvande
- 2) Fleksibilitet, kvalitet og brukertilpasning: Barnehagepolitikk og barn som deltakere i barnehagen. Ansvarlig: Anne Trine Kjørholt

- 3) Velferdsstatens småbarns-politikk: Ved et veiskille? En historisk-komparativ undersøkelse av Norge, Sverige og Tyskland. Ansvarlig: Tora Korsvold
- 4) "Naturlige barndommer" i norske barnehager. Ansvarlig: Randi Dyblie Nilsen
- 5) Institusjonalisering i lys av en generasjonskontekst. Ansvarlig: Jens Qvortrup.

Introduksjon: Institusjonalisering av barndom i moderne samfunn

I mer enn et århundre har institusjonalisering blitt en realitet for flere og flere mennesker – særlig barn og andre grupper utenfor arbeidsmarkedet, f.eks. ungdommer, gamle og syke, funksjonshemmede, samt sinnssyke. Institusjoner legemliggjør organiserte bestrebelser for å håndtere slike grupper (oppgaver som å beskytte, undervise og restituere seg). Til tross for forskjeller mellom institusjonene, som f.eks. barnehager, skoler, aldershem, sykehus, psykiatriske sykehus og fengsler, med hensyn til formål, oppholdets lengde, egne valg og preferanser, så er det også likheter når det gjelder formelle strukturer, relasjoner til autoriteter og fysisk separasjon fra det utenforliggende samfunn (Foucault 1977, Goffman 1961). Det er også viktig å forstå barnehager ut fra denne beskrivelsen (Nilsen 2000). Men i hvert enkelt tilfelle vil man søke etablering og opprettholdelse av disse institusjonene rettferdiggjort.

Organisert barneomsorg i form av barnehager er således en av flere former for institusjonalisering av barn som har endret barndommen i det 20. århundre (Aasen & Telhaug 1992). Antallet barn i barnehage var historisk sett lite, enten det var et pedagogisk prosjekt for de bedre stilte, eller det var et proteksjonistisk prosjekt for de fattige, dvs. for å redde barna. Da antallet barnehager endelig økte, innførte man samtidig et avgjørende økonomisk argument, i og med at barns institusjonalisering viste en udiskutabel sammenheng med kvinners inntreden på arbeidsmarkedet. Akkurat denne samfunnsendringen var forsinket i Norge, hvor man, i det minste sett i en nordisk kontekst, brukte tid på å formulere og oppfylle de politiske målene for institusjonell omsorg for de som trengte det. Grunnen til forsinkelsen med innføring av barnehager hadde sannsynligvis sin rot i en fundamental tvetydig holdning til institusjonalisering, men også en særlig

norsk kulturell forståelse av "den gode barndommen" som ensbetydende med et hverdagsliv der hjemmet og det lokale utemiljø var områder hvor barna fritt kunne leke med venner og der en mor i nærheten ga følelsen av trygghet (Gullestad 1997, Nilsen 2000, Kjørholt 2001).

Denne oppfatningen kunne likevel ikke holde tilbake den dramatiske økningen av antallet kvinner i arbeid, og denne økningen tvang derved den norske velferdsstat til å vise barnehagen betydelig større interesse enn i tidligere år, både hva gjaldt utvidelse og innhold (Korsvold 1997). En rekke politiske beslutninger og initiativ som ble tatt fra sentralt hold og reformer i 1990-årene vitner om dette: det ble et politisk mål å tilby barnehage til alle barn, å innføre en ny barnehagelovgivning og en ny rammeplan (1996), øke tilbudet om barnehage i kommunene (1991-93), innføre utviklingsprogram i barnehagesektoren (1998-97), St.meld. nr. 27 (1999-2000) om Barnehage til beste for barn og foreldre, det foreliggende kvalitetsinitiativ om "den gode barnehage" (2001-03) og den nye St. meld. nr. 24 (2002-03) om Barnehetilbud til alle – økonomi, mangfold og valgfrihet. Samtidig hadde politiske initiativ slik som kontantstøtte og fedre- og tidskvoter innflytelse på mødres og/eller fedres mulighet til å velge å være hjemme for å unngå at barna deres tilbrakte mange timer i barnehagen. På den ene siden fokuserer dette på institusjonalisering som en kamparena i tilbakevendende debatter om hjem eller barnehage er "beste plassen" for barna (og/eller foreldrene). På den annen siden knyttes barnehage og barnehagepolitikk sammen med arbeidsmarkedets politikk og foreldres praksiser som både foreldre og arbeidstakere. Institusjon, hjem og arbeidsliv blir tett knyttet til hverandre etter hvert som småbarnsforeldre forsøker å skape det "gode liv" innen for rammen av tilbud og rettigheter i velferdsstaten og arbeidsmarkedets attraktivitet og/eller uunnværlighet.

Ønsket om tilpasning mellom arbeid og familieliv har vært vedvarende, i det minste siden 1960-årene. Endringene på arbeidsmarkedet fra et industri-, via et service- og til et kunnskapssamfunn har imidlertid krevd andre utfordringer og krav til nye former for sameksistens. Særlig relevant har det vært å forstå hvordan endringer i organisering av *tid* på arbeidsmarkedet og i samfunnet som helhet blir møtt med særlige krav til tidsorganisering i barnefamilier. Arbeidsmarkedet har nå endret seg fra *standardisert* tid som det viktigste prinsipp for arbeidstid i det industrielle samfunn til økt *fleksibilitet* og *differensiering* i et post-fordistisk samfunn. Fleksibelt arbeid og ansettelse kan være vanskelig å få til å harmonere med rigide rettigheter som angår sosio-politiske programmer som er basert på rasjonaler fra politikerverdenen.

Fra en annen synsvinkel kan man vurdere situasjonen dit hen at *bruker-herredømmet* og begrepet *valg* som en nøkkilverdi har begynt å få stor innflytelse i utviklingene og reformene i barnehagen siden midten av 1990-årene. Selv om barna blir nevnt (Næs 1997), er det først og fremst foreldrene som blir betraktet som brukere av barnehager. Begreper som fleksibilitet, brukerorientering og kvalitet har bare så vidt blitt problematisert i politiske dokumenter og i den offentlige debatt, og man har ikke reist grunnleggende spørsmål om potensielle konflikter mellom foreldre, i egenskap av arbeidere og deres interesser på den ene siden og barnas interesser og behov på den annen (Kjørholt 1998, Bjørngaard & Mordal 1998, Sandve 2000).

Det nye språket kan, hva angår brukere, fleksibilitet og valg, vanskelig vurderes uten at man godtar at det fins en økt påvirkning av ny-liberal ideologi som gir fortrinn for individet (forelder, arbeidstaker, bedrift) snarere enn til politikken, *in casu* velferdsstaten. Medborgerskap blir oftere og oftere forstått i sammenheng med individuelle valg og selvrealisering, hvilket bringer solidaritet, sikkerhet og velferd som f.eks. fellesskapets valg, i fare (Edwards 2000).

Ny-liberalismen påvirker også likhetsidealet som et betydningsfullt og tradisjonelt normativt element i den nordiske velferdsstat. Spørsmålet er derfor om velferdsstatens politikk rettet mot mindre barn har kommet til et veiskille hvor velferden som et felles mål og retningslinje er blitt erstattet av individets frie valg av en rekke omsorgsalternativer uten å sette velferden på spill. Det samme ny-liberale ordforrådet påberopes både for arbeidsmarkedet og barnehagene og det er i det minste en nyhet. Det er derfor vitenskapelig relevant og i særdeleshet politisk relevant å reise spørsmål for å belyse disse relasjonene, ikke minst når det gjelder de mulige spenningene mellom tradisjonelle oppfatninger om en god barndom og ny-liberale tilnærminger for å realisere denne gode barndommen.

De nye diskurser og realiteter har ført til et slags press fra utsiden til de tradisjonelle ideologiene om barn. Det er blitt klart at barnehagen ikke er en isolert øy hvor sosialisering og beskyttelse av barna ikke er påvirkelig "utenfra", og hvor barna kan tilbringe et liv i spontanitet og impulsivitet. Heller ikke barnehagepolitikk er upåvirket av det nye språket, som dog fortsatt ikke har lyktes i å skape teoretiske og metodologiske analyser av hva som menes med barn som individuelle brukere av offentlige tilbud.

Det er derfor av interesse å stille forskningsspørsmål om nylig etabler-te naturbarnehager. Fins de for å kreve de tradisjonelle verdier tilbake eller er de mer av det samme, men i ny drakt? Fins de for å revitalisere "hege-

moniske sannheter” om barnehage og barndom, som forstyrres av nye diskurser som nevnt ovenfor? Til tross for at man utvider og understreker vanlige norske verdier ved å sammensette natur og uteliv for å skape ”en god barndom”, så er disse spesielle barnehagene knapt beskrevet tidligere. Det trengs nye tilnærminger for å blottstille normative og kulturelle forståelser for det/den ”naturlige barn/-dom”, og hvordan disse er flettet inn i barnas hverdagsliv og sosiale praksiser i barnehagene. Sosialisering er en prosess innen den kulturelle (re)produksjon hvor både barn og voksne er aktivt involvert, skjønt fra forskjellige autoritetsposisjoner (Nilsen 2000).

Med økende antall foreldre i jobb, samt økende kostnader for små barn, er barnehager uten tvil den viktigste arena i Norge, i det minste for de 3-6-årige. Det har tidligere vært vist at barn skaper felles kulturelle og sosiale praksiser, både i overensstemmelse med de rutiner og reguleringer som ivaretas av de ansatte, men også på tross av disse (Corsaro 1997, James 1993, Nilsen 2000, Ytterhus 2000). Det trengs nærmere innsikt i den typen barndomserfaringer som gutter og jenter skaper, og hvordan dette knytter seg til muligheter og hindringer som etableres av kameratskapsarenaer. Både i lys av de siste endringene i ECEC-politikken og ulike voksenkonstruksjoner av (gode) barndommer, kan man spørre seg om hvordan jenter og gutter sammen skaper identitetene som ”det aktive og deltakende barn”, ”det naturlige barn”, ”det fleksible barn” og det ”individuelle barn”. For å forstå små barns institusjonalisering er det nødvendig å anvende metoder, som også inkluderer barns perspektiver.

Delprosjekt 1

Fleksible arbeidskulturer og foreldres tidskonflikter

Berit Brandth og Elin Kvande

Dette prosjektet vil ta utgangspunkt i de endringer som har foregått i det moderne arbeidslivet. Det vil være opptatt av de konsekvenser disse endringene har for omsorgspolitikken generelt og arbeidstakere med omsorgsansvar spesielt. Siden endringsprosessene i arbeidslivet har betydning for organiseringen av *tid* i samfunnet, vil det være viktig å fokusere på tid for å forstå organisering av moderne familieliv. Familier må i dag forholde seg

til konkurrerende tidskrav, og arbeidslivets *tidskulturer* gir ulike betingelser for foreldres bruk av tid i familien.

Innenfor dette prosjektet ønsker vi å studere hvordan foreldres tid til barn bestemmes i et samspill mellom *arbeidsliv, barn, foreldre og omsorgsordninger*. Forskningen på dette feltet har enten hatt fokus mot marked/foreldre eller stat/foreldre. Vi mangler for det første studier som retter fokus på tidskulturer som utvikles på bedriftsnivået, og den betydning det har for foreldres tid til barna og bruk av statlige omsorgsordninger. Vi mangler for det andre studier hvor barna selv blir sett som aktører i forhold til foreldres utforming av arbeidstidspraksiser. Vi mangler også studier hvor introduksjonen av nye tidskulturer studeres i et kjønnsperspektiv. I Norge har vi heller ikke gjennomført forskning hvor arbeidsorganisasjoners tidskulturer blir sammenlignet internasjonalt.

I løpet av de siste ti årene har den norske velferdsstaten skapt nye muligheter for at yrkesaktive foreldre skal få mer tid sammen med de minste barna, både gjennom ulike permisjonsordninger og kontantstøtte. Disse velferdsstatsordningene, som har til hensikt å gi småbarnsforeldre større muligheter til å være sammen med de små barna ved å jobbe mindre, er blitt innført i den samme perioden som det har vært store omstillinger i arbeidslivet. En del av disse forandringsprosessene fører til at et økende antall foreldre opplever tidskonflikter. Det er en utfordring å finne riktig velferdspolitisk respons på disse endringene. Siden endringsprosessene i arbeidslivet har betydning for organiseringen av *tid* i samfunnet, er et fokus på tid viktig for å forstå organisering av moderne familieliv. Det industrielle tidsregimet er i bevegelse, noe som innebærer en dreining *fra standardisering til økende differensiering og fleksibilitet* når det gjelder arbeidstid. Dette står i motsetning til tids-organiseringen innenfor det industrielle tidsregimet hvor hovedprinsippet var standardisert arbeidstid.

I boken *Sustaining the New Economy* har Carnoy (2002) påpekt at den transformasjonen vi nå opplever i arbeidslivet, er like viktig som den i det nittende århundre, og at utfordringene nå er forbundet med å finne riktig respons på disse endringene. De gamle modellene passer ikke lenger, ettersom de sosialpolitiske programmene vi kjenner, var basert på et annet arbeidssystem. Fleksibelt arbeid og fleksibel sysselsetting kan ha vansker med å fungere sammen med rigide sosiale rettigheter. Heller ikke de konservative modellene basert på frimarkedstenkning fungerer lenger, hevder Carnoy. De baserer nemlig sin tenkning på en familiemodell som er gått ut på dato, og som ironisk nok er avhengig av velferdsstaten for å kunne fungere i dag. På basis av endringer både i arbeid og familiestruktur, er vi i

dette prosjektet opptatt av hvilke typer omsorgsordninger som fungerer, og grunnene til at de gjør det.

I Norge har velferdsstatens permisjonsordninger satt grenser for arbeidslivets krav. På samme måte har den statlige likestillingspolitikken vært eksplisitt rettet mot å synliggjøre reproduksjonen i arbeidslivet ved å gi mødre, og også i økende grad fedre, rett til permisjon og fri av hensyn til barn. De ulike omsorgsordningene har innebygd forskjellig grad av fleksibilitet. Det er mange valg og tilpasninger som kan gjøres både mht. lengde og deling av permisjonstiden mellom mor og far. Noen ordninger bygger imidlertid på stor fleksibilitet og valgfrihet (tidskonto og kontantstøtte), mens for eksempel fedrekvoten har mindre grad av fleksibilitet. Dette prosjektet skal studere hvordan arbeidslivets ulike tidskulturer påvirker foreldres bruk av statlige omsorgsordninger. Vi spør hvordan omsorgsordningene må være utformet innenfor rammene av det fleksible, post-industrielle tidsregimet for at foreldre skal få mer tid til barna. Vi vil benytte et todelt opplegg for å belyse både organisasjons- og politikknivået.

Organisasjonsnivået

Vi tar her utgangspunkt i at arbeidsorganisasjoner har ulike tidskulturer, og at disse påvirker foreldres bruk av omsorgsordninger forskjellig. Problemstillingene vil være rettet inn mot å forstå hvordan foreldres omsorgspraksiser blir til i et samspill mellom velferdsstatens ordninger og lokale tidskulturer. Vi er i grove trekk opptatt av å gjøre sammenligninger mellom to kontrasterende kontekster: det standardiserte og det fleksible arbeidslivet, og vi antar at ordningene vil få ulik anvendelse i disse to kontekstene.

Politikknivået

I denne delen av prosjektet er vi opptatt av å kunne si noe om hvilke ordninger som "passer best" for å nå intensjonen om mer tid til barna. Vi vil studere hvordan de ut fra sitt politiske idégrunnlag, sin intensjon og utforming kan klassifiseres i forhold til det industrielle eller det post-industrielle tidsregimet.

Vi vil basere oss på tre typer datamateriale:

1. Tidligere innsamlet materiale

De senere årene har vi gjennomført fire forskningsprosjekt med fokus på de ulike omsorgsordningene. Fra disse prosjektene har vi et stort materiale

liggende som er uutnyttet når det gjelder å se på arbeidslivets betydning for omsorgsformene. Oversikt over materialet:

- I prosjektet "*Småbarnsfamiliers omsorgsstrategier*" ble det sendt ut spørreskjema til alle menn i Trondheim og Orkdal kommune som fikk barn i 1994-1995. I tillegg ble det foretatt 30 parintervju. Prosjektet var finansiert av Norges forskningsråd 1996-2001.
- Materialet fra "*Evaluering av fedrekvoten*" er et spørreskjema sendt til et landsrepresentativt utvalg av menn som fikk barn i 1996. Prosjektet var finansiert av BFD.
- Prosjektet om *tidskontoordningen* (spørreskjema og intervju med småbarnforeldre i fem bedrifter fra det standardiserte arbeidslivet. Prosjektet var finansiert av Barne- og familiedepartementet.
- I prosjektet om *kontantstøtten* ble det gjennomført intervjuer med ansatte småbarnforeldre og nøkkelinformanter på tre ulike bedrifter.

2. Casestudier – kunnskapsbedrifter

Vi ønsker å supplere vårt allerede eksisterende datamateriale med intervjuer med småbarnforeldre som jobber i virksomheter som er karakteristisk for det fleksible arbeidslivet.

3. Dokumenter

Analysen av politikk-nivået vil kreve tilleggsmateriale om ordningenes idémessige innhold og egenskaper samt politiske kontekst. Vi vil derfor også benytte offentlige utredninger (NOUer), stortings- og odelstingsproposisjoner, stortingsmeldinger og sekundærlitteratur.

Delprosjekt 2

Fleksibilitet, brukertilpasning og kvalitet: barn som deltakere og brukere

Anne Trine Kjørholt

Fleksibilitet er ikke et særtrekk forbeholdt arbeidsmarkedet alene. I en ny-liberalistisk tid ser vi at diskurser om fleksibilitet gjør seg gjeldende også på en rekke andre offentlige områder, og barnehager er ikke noe unntak i

så henseende. Prosjektet er delt inn i to deler: nivået for barnehagepolitikk og nivået for hverdagsliv i barnehagen. Hovedfokus er rettet mot barn som deltakere i barnehager, sett i lys av ideologiske endringer som har funnet sted i velferdsstaten og i barnehagepolitikken siden midten av 1990-årene. Målet er å generere forskningsbasert kunnskap om hvordan nyere politiske diskurser om fleksibilitet, brukertilpasning og individuelle valg påvirker profesjonell praksis og barns muligheter for å bli aktive sosiale deltakere i barnehagen. En sentral oppgave er å studere sosiale praksiser og relasjoner som utvikles av barn og voksne i barnehagen med hensyn til på den ene side diskurser om "fri lek" og barns rett til å treffe egne valg og bestemme på egen hånd, og på den annen side ideer om omsorg, solidaritet og fellesskap. Tatt i betraktning av at Norge er et multietnisk samfunn, vil det være av særlig interesse å få kunnskap om hvordan disse diskursene påvirker barn fra etniske minoritetsgrupper. Blir barn fra disse gruppene plassert i marginaliserte posisjoner i barnehagen eller blir de inkludert som aktive deltakere i hverdagslivet i institusjonen?

Ifølge ny-liberalistiske tendenser i velferdsstaten, er ikke lenger samfunnsborgerskap knyttet til begreper som solidaritet, sikkerhet og velferd i samfunnet, men er snarere et spørsmål om subjektets individuelle "frie valg" og selvrealisering (Edwards 2000).

Hva innebærer det å være en aktiv deltaker i barnehagen? Dersom barn gis økt innflytelse på utformingen av hverdagslivet i barnehagen, hvordan og på hvilke områder skjer dette? En viktig del av dette prosjektet er å undersøke om, og eventuelt hvordan, begreper om barn som subjekter og aktive sosiale deltakere blir påvirket og endret gjennom markedsorienterte diskurser. I hvilken grad blir det enkelte barnets rett til å være autonom og bestemme for seg selv fremmet på bekostning av deltakelse i inkluderende fellesskap preget av omsorg og solidaritet? En viktig oppgave i prosjektet er å knytte studier av sosiale praksiser innenfor barnehager til analyser av barnehagepolitikken for derved å kunne identifisere ulike posisjoner og interesser knyttet til denne politikken. Temaet vil bli analysert på tre forskjellige empiriske nivå: 1) det politiske nivået med diskursanalyser av tekst knyttet til Utviklingsprogrammet (1995-1997), Kvalitetsreformen (2001-2003) og Stortingsmeldinger, 2) praksis og perspektiver hos barnehagepersonell (med en etnografisk tilnærming), og 3) barn som deltakere i barnehagen (med etnografisk tilnærming samt narrative intervjuer). På alle tre nivå vil marginalisering og inkludering (f.eks. kjønn og etnisitet) bli inkludert i analysen.

Ved bruk av en etnografisk tilnærming, narrative intervjuer med barn i alderen 3-6 år i to barnehager samt diskursanalyser, vil fokus i prosjektet være rettet mot situasjoner og fenomener (f.eks. konflikter, daglige rutiner og uvanlige hendelser) hvor tradisjonelle velferdsideologier om omsorg og fellesskap møter nye individualistiske, brukerorienterte ideologier om individuelle valg. Hovedfokus vil være a) hvordan barn oppfatter, bruker og forhandler de nye identitetene som er tilgjengelige, og b) de sosiale praksiser som utvikles i lys av forskjellige diskurser om fleksibilitet og brukertilpasning, barn som aktive deltakere, selv-realisering, omsorg, solidaritet og "fri lek".

Barns praksiser er imidlertid tett knyttet til profesjonell praksis og diskurser. Den tvetydige holdningen til markedsorienteringen i dagens velferdssamfunn vil også bli vektlagt. Dette kan bety at mens noen barn konstrueres som brukere og aktive deltakere, vil det på den annen side kunne være en risiko for at ikke alle barn får de samme muligheter for å velge og være aktive deltakere. Man kan spørre om dette innebærer en rekonstruksjon av tidligere tradisjonelle sosiale skillelinjer basert på klasse, rase, alder og kjønn (Edwards 2000). Inkluderer diskurser om barn som aktive deltakere og beslutningstakere, samt daglig praksis som utvikles i barnehagen alle barn eller blir noen barn marginalisert? I hvilken grad blir ulike grupper barn inkludert som aktive deltakere i beslutningsprosesser, lek og barnekulturelle fellesskap? På den annen side kan det tenkes at de nye diskursene om barn som brukere og aktive deltakere, fremmer barns innflytelse og medbestemmelse over hverdagen sin i barnehagen på nye måter. I tillegg til empiriske analyser av hvordan diskurser om barn som deltakere implementeres i barnehagen (Alderson 2000), og om de nye diskurser fremmer barns sosiale inkludering og derved forhindrer rekonstruksjon av tradisjonelle sosiale skiller, vil teoretiske perspektiver på barn som rettighetssubjekter og barn som brukere bli diskutert. Konstruksjoner av barn som rettighetssubjekter og aktive deltakere, forankret i FNs Konvensjon om barnets rettigheter (1989), og individet som bruker i politiske og markedsorienterte diskurser er knyttet til ulike forståelser av det individuelle subjektet. Hvordan dette berører barns hverdagsliv og barn som aktive deltakere i barnehagen, er et viktig område for diskusjon og analyse. Dette prosjektet representerer derfor både et teoretisk og empirisk bidrag til dagens diskurser om barn og deltakelse.

Delprosjekt 3

Velferdsstatens småbarnspolitik: Ved et veiskille? En historisk-komparativ undersøkelse av Norge, Sverige og Tyskland

Tora Korsvold

En overordnet målsetning for den norske barnehagepolitikken siden 1960-årene har vært utbygging at et tilbud for å imøtekomme etterspørselen. Likhetsidealet, som et sentralt og tradisjonelt normativt grunnlag for den nordiske velferdsstaten, har også preget barnehage- og barneomsorgspolitikken. Over det siste tiåret har vi imidlertid sett tendensene til en nyliberalistisk ideologi, der statens rolle svekkes og med en sterkere markedsorientering med hensyn til utformingen av barneomsorgen. Velferd knyttes til individet og individets muligheter til å foreta egne valg med hensyn til bruk av velferdsgoder. Spørsmålet blir derfor om velferdsstatens småbarnspolitik står overfor et veiskille der velferd i fellesskap ikke lenger er ledetråden, men heller individets frie valg og muligheter til også å velge mellom ulike omsorgsløsninger. Tre lands utvikling på barneområdet undersøkes nærmere for å belyse likheter og forskjeller, og om vi evt. befinner oss ved et veiskille.

Følgende problemfelt undersøkes:

- 1) Hvilke markerte likheter/forskjeller finner vi i utbygging av barneomsorg/barnehage i de tre landene med hensyn til omfang, tempo, utforming og innhold? Hvilke krefter har spilt med og mot utbyggingen og utformingen? Hvordan kommer, over tid, en evt. sterkere markedsorientering til syne, og hva får denne å si for barndommens utforming?
- 2) Hvilke bilder av "den gode barndom" manifesterer seg? Hva finner vi av skiftende, evt. motstridende syn på småbarn i institusjonene, og av endrede oppfatninger av kvinnelighet og mannlighet?

Prosjektet vil videreføre og videreutvikle kunnskapen fra tidligere forskning av det statlige engasjementet i barndommens forandringer (Korsvold 1997, 1998) ved å følge den nasjonale utviklingen fram til i dag.

Videre vil perspektivet utvides til det historisk-komparative. Når et komparativt perspektiv trekkes inn, vil nasjonale (regionale) likheter og forskjeller tydeliggjøres. En komparativ studie retter blikket mot det relative og det kontekstavhengige i den historiske utviklingen, og ikke minst mot de kategorier og konsepter som strukturerer våre oppfatninger av virkeligheten. Forskningsmessig vil det være hensiktsmessig å gjennomføre sammenlignende studier av noen få utvalgte fenomener og prosesser som har løpt parallelt, men i ulikt tempo, for å kunne avdekke likheter og forskjeller i utviklingen. I første omgang identifiseres og analyseres noen idealer og føringer i politikk og offentlig debatt om barneomsorg. Likhetsidealer (skandinaviske forhold) peker seg her ut, og disse idealene problematiseres og sammenlignes med tyske forhold med tanke på utforming av en institusjonell barndom, også for å avdekke endringer i politikikutformingen over tid. Forståelsen av hva som er "den gode barndom" varierer, og er knyttet til endrede samfunnshistoriske betingelser, kulturelle verdier og ulike levemåter (James m.fl. 1998, Qvortrup m.fl. 1994) – faktorer som får implikasjoner også for den institusjonelle barndom. Det historisk-komparative perspektivet fokuserer på *prosesser* som har vært med på å skape de ulike forestillingene. I disse prosessene er kjønn en avgjørende kategori. Det trekkes veksler på forskning som viser hvordan kjønn har blitt strukturert i den barnehagepolitiske diskursen (Leira 1992, 2002, Kolbe 1999, 2002, Korsvold 2002).

I barnehagens intensjoner har barnehagen som en arena for integrering blitt vektlagt. Til barnehagens historie har det også vært knyttet ideologiske og pedagogiske forestillinger om at institusjonene skulle være for alle barn, jf. lanseringen av "Volkskindergarten" i Tyskland på slutten av 1800-tallet (Korsvold 1998).

Utviklingen over de siste tiårene har imidlertid vært preget av økt differensiering, individualisering, men også marginalisering av bestemte grupper barn som ikke har fått tilgang til det som har blitt oppfattet som velferdsgoder. Mangel på et førskoletilbud har bl.a. ført til lavere skoleprestasjoner sammenlignet med jevnaldrende med et slik tilbud (Bos 2003).

En problemstilling vil derfor være å identifisere og undersøke nærmere noen prosesser som over tid fører til marginalisering, og hvilke konsekvenser dette får, ikke bare for barna selv, men også for barndommen. Den historisk-komparative studien av Norge, Sverige og Tyskland kan i denne sammenhengen kaste et bredere lys over markerte

likheter, men også markerte forskjeller landene imellom med hensyn til marginaliseringsprosesser.

Den forskningsmetodiske tilnærmingen vil her være tekstanalyse med en diskursanalytisk innfallsvinkel der filosofisk utgangspunkt, teori og metode inngår som en enhet (Winther Jørgensen & Phillips 1999, Neumann 2001). Dokumenter fra barne/familie/sosial- og forbruker-departementene som parlamentariske innstillinger, offentlig utredninger, forskrifter etc. utgjør et hovedkildemateriale. Studien av Sverige og Tyskland vil en i hovedsak bygge på litteraturstudier.

Delprosjekt 4

"Naturlige barndommer" i norske barnehager?

Randi Dyblie Nilsen

"Natur" og uteliv er valgt som et empirisk nedslagsfelt i denne etnografiske studien som sikter mot å framskaffe kunnskap om barnehagen som en sosialiseringarena i et multietnisk samfunn. Sosialisering innebærer en forståelse av at både barn og voksne er aktører i en stadig pågående prosess av kulturell (re)produksjon (Nilsen 2000).

Både i forhold til barn og voksne framheves "natur" som en positiv ladet kulturell verdi her til lands, i nåtid og fortid (Berggreen 1994, Gullestad 1992, 1997). "Natur" og uteliv står sentralt i tradisjonelle konstruksjoner av "en god barndom". En vektlegging på "natur" og uteliv reflekteres i så vel barnehagens praksis som i politikk rettet mot barn. At konstruksjoner av barn(dom) knyttes til natur og "det naturlige" kan i en større tverr-nasjonal sammenheng gjenfinnes på en rekke områder: i vitenskap, kunst, politikk og praksiser rettet mot barn. Barn og barndom kan defineres og framstilles som "det naturlige" (Cunningham 1995, Dahlberg, Moss & Pence 1999, Jenks 1982).

I dette delprosjektet gjennomføres feltarbeid² (deltagende observasjon, intervjuer og samtaler og lokale dokumenter) i ordinære barnehager og i

² Feltarbeidet er underveis og gjennomføres av Line Hellem som er forskningsassistent på prosjektet. Deler av et foreliggende etnografisk materiale fra to ordinære barnehager i 1991 vil anvendes som et supplement til det pågående feltarbeidet.

natur-/friluftsbarnehager. Minimum en barnehage vil ha en multietnisk sammensetning. Med et kulturanalytisk perspektiv vil denne studien gi innsikt i barnehagens hverdagsliv og belyse normative aspekter innvevd i kulturelle verdier og praksiser. På hvilke måter, og med hvilke betydninger og konsekvenser brukes "natur" og uteliv som ressurser i på den ene siden personalets sosialiseringsspraksiser, og på den andre siden i barn-barn interaksjoner og forskjellige barns aktivitetsinitiativ? Hvordan forhandler barn og voksne ulike identitetsposisjoner relatert til "naturlige barndommer"? Prosjektet er rotfestet i barndomssosiologien, og diskursanalyser vil komplementere en kulturanalytisk tilnærming. I prosjekt 4 skal disse integreres og gi retning til analyser av normative og ideologiske aspekter relatert til etnisitet og generasjon (barn-voksne). I tillegg vil også kjønn bli gitt oppmerksomhet. Studien tar utgangspunkt i et aktørperspektiv og pendler mellom (1) barns og (2) voksnes perspektiver, samt (3) et tverr-generasjonelt perspektiv. På denne måten sikter vi mot å få innsikt i ulike "møter" mellom forskjellige barn og voksne, noe som inkluderer et fokus på de forskjellige aktørenes praksiser, interesser, prioriteringer, kulturelle verdier og meningsskaping. Det kulturanalytiske perspektivet retter seg også mot ulike sosiale identiteter, sosiale relasjoner, myndiggjøring ("agency") og kulturelle domineringsprosesser (jfr. Nilsen 2000).

På den ene siden er det å være glad i naturen et sentralt innslag i konstruksjoner av nasjonal identitet og "norskhet" (Berggreen 1994, Gullestad 1997). På den andre siden betraktes barnehager som sentrale arenaer for å realisere velferdspolitiske mål om å integrere marginaliserte grupper (Ytterhus 2000), og en kan tenke seg at hegemoniske verdier blir utfordret og tydeliggjort i dagligdagse sammenhenger der barnehagegruppen har en multi-etnisk sammensetning (jfr. Djuve & Pettersen 1998). Å rette blikket mot det etniske aspektet kan gi anledning til å kontekstualisere og å se hegemoniske verdier og praksiser i relieff. Med utgangspunkt i at integrering er en gjensidig prosess (Sand & Skoug 2002, Ytterhus 2000), vil en kunne få innsikt i utfordringer og dilemmaer som både minoritets- og majoritetsgrupper (barn og voksne) møter.

"Natur" og uteliv som et empirisk nedslagsfelt vil også være en innfallsvinkel til å belyse ulike tema og spørsmål som er relatert til de øvrige delprosjektene. Etableringer av naturbarnehager kan sies å være en måte oppfylle statlige mål om større mangfold i barnehagetilbudet (St.meld. nr. 24 (2002-2003): 2), og som sådan sees i sammenheng med neo-liberale tendenser i dagens barneomsorgspolitik. Barns lek med hverandre uten dørs, fortrinnsvis i et naturmiljø, og i umiddelbar nærhet av hjemmet, har

lenge vært selvfølgelige kvaliteter i en barndom her til lands (Kjørholt 2001). Realiseringen av slike kvaliteter og tradisjonelle konstruksjoner av en "god barndom" utfordres imidlertid av senere tids samfunnsendringer – en institusjonaliseringsprosess som også inkluderer førskolebarn og utearbeidende småbarnsforeldre i et post-fordistisk arbeidsliv. En prioritering av "natur" og uteliv i ordinære barnehager samt senere tids fremvekst av naturbarnehager kan betraktes som et aspekt av en ideologisk tvetydighet. En vektlegging av "natur" og uteliv i en institusjonell kontekst kan muligens lette trykket i tvetydigheter som omkranser en "institusjonalisert barndom" for små barn.

Delprosjekt 5

Institusjonalisering i en generasjonskontekst

Jens Qvortrup

I motsetning til barns liv i pre-moderniteten, er barns hverdag nå i høy grad institusjonalisert, dvs. barna er blitt gjenstand for organiserte former for beskyttelse, sosialisering og oppdragelse. Både i omfang og intensitet har dette betydd en dramatisk endring av barndom og barns hverdagsliv.

Den mest betydningsfulle form for barns institusjonalisering er uten tvil skolen, både fordi den er obligatorisk, universell og omfattende. Dermed er dens eksistens ikke lenger gjenstand for kontroverser, slik det var tilfellet i det 19. århundre. Barnehagen, derimot, er verken obligatorisk eller universell, og er fortsatt gjenstand for kontroverser.

Uoverensstemmelser er dypest sett et problem *generasjonene imellom* og vil bli grundig analysert i dette delprosjektet. Barn selv blir knapt nok hørt om deres mening når det dreier seg om barnehage, mens en lang rekke vokseninteresser har forskjellige oppfatninger av hvorfor og hvorfor ikke disse institusjonene passer for små barn. I det 19. århundre var de gjentatte diskusjonene blant forskjellige voksengrupper rettet mot skole, mens i vår tid skjer diskusjonene rettet mot barnehagen i mer skjult form. Diskusjonene dreier seg delvis om barns forhold og situasjon, men også om voksendefinerte formål. Voksensynspunktene kan være ideologiske, kulturelle og

økonomiske. Dette prosjektet vil forsøke å avdekke de forskjellige interessene og diskutere i hvor stor grad disse, så vel som selve diskursene, påvirker barns liv.

I en *intergenerasjonell* sammenheng er forestillinger om barns og/eller barndoms integrering og atskillelse avgjørende: på den ene siden er tanken om å integrere barna i samfunnet et stadig voksende kritisk moment for individet og samfunnet. Man kan hevde at institusjonalisering bare er det moderne samfunns måte å løse det universelle problemet om beskyttelse og sosialisering på. På den annen side, har det blitt en tendens til å atskille generasjoner (se Ariès 1962, Benedict, 1955), og institusjonalisering innebærer i sterkere grad en generasjonskløft som ikke eksisterte tidligere i historien. Disse trekkene er fremtredende, ikke minst for barn med etnisk bakgrunn. Hva disse barna angår, kan en forstå integrering i dobbelt forstand: til voksenlivet og til den norske kulturen.

Dette prosjektet skal også fokusere på institusjonene som en *trans-generasjons* type, dvs. en type institusjon som ikke er spesielt skapt for barn. Snarere har barnehagen trekk som er typisk for voksnes formelle institusjoner, slik som f.eks. planlegging av tid og rom, etterrettelighet, forutsigbarhet, administrativ pålitelighet, fleksibilitet og brukerorientering. Dette er alle trekk som uten tvil strider mot fremtredende forestillinger om barn som spontane og impulsive og som på sin side tilhører uformelle grupper som f.eks. familien (se "mønstervariabler" hos Parsons 1954). Det blir derved en motsetning mellom en organisatorisk form og særlige ideologier om barn, som delvis gir kjøtt og blod til ovennevnte kontroverser.

Nært knyttet til institusjonalisering er prosesser som gjelder individualisering og individuering. Kan man snakke om modernitetens individualiseringspress, selv for barnehagebarn? Disse barna er tross alt institusjonalisert som personer (skjønt ikke nødvendigvis etter eget ønske) og ikke på vegne av familien. De er registrert i eget navn og mye er lagt til rette for dem av hensyn til deres personlighet og individualitet. Et demokratisk samfunn har som mål å behandle sine borgere likeverdig og barnehagen blir også vurdert som en institusjon som skal støtte opp om likeverdsprinsippet. Men målet innebærer også en "risiko" for individuering, dvs. den prosessen hvor en viss standardisering paradoksalt nok kan bli et ønsket resultat, for så vidt som den fremmer en samfunnsmessig homogenitet. Barnehager er altså langt fra kun å være uskyldige realiteter for barn uten noen resultat for samfunnet som helhet. Barnehagene legemliggjør selv motsigende og motstridende ingredienser som sjelden analyseres. Prosjektet søker å få kartlagt barnehageinstitusjonene som et omstridt område.

Som sådan danner det bakgrunn for og knytter seg til de andre delprosjektene. Prosjektet søker å finne likheter av historisk art og mellom landene for derved å bli særlig viktig som ramme for komparative analyser.

Dette prosjektet er hovedsakelig teoretisk, og metodene som anvendes er derfor analytiske og basert på tekststudier og politiske tekster. Resultatene vil bli offentliggjort i form av artikler i internasjonale publikasjoner.

Litteratur

- Alderson, P. 2000. *Young Children's Rights: Exploring Beliefs, Principles and Practice*. London: Kingsley.
- Ariès, P. 1962. *Centuries of Childhood. A Social History of Family Life*. New York: Vintage Books.
- Benedict, R. 1955. Continuities and discontinuities in cultural conditioning. In: M. Mead & M. Wolfenstein, red. *Childhood in Contemporary Cultures*. Chicago and London: The University of Chicago Press: 21-30.
- Berggreen, B. 1994. *Da kulturen kom til Norge*. Oslo: H. Aschehoug & Co.
- Bjørngaard, J.H. & T.L. Mordal. 1998. *Økt brukertilpasning i barnehagen? Sluttrapport fra utviklingsprogrammet for barnehagesektoren*. Rapport nr. 2. Oslo: SIFO.
- Bos, W. 2003. *Erste Ergebnisse aus IGLU. Schulerleistung am Ende der vieten Jahrgangsstufe*. Berlin.
- Brandth, B., & E. Kvande. 2001. Flexible work and flexible fathers. *Work, Employment and Society* 15(2): 251-267.
- Carnoy, M. 2002. *Sustaining The New Economy*. London: Russell Sage.
- Corsaro, W.A. 1997. *The Sociology of Childhood*. Thousand Oaks: Pine Forge Press.
- Cunningham, H. 1995. *Children and Childhood in Western Society Since 1500*. London and New York: Longman.
- Dahlberg, G., P. Moss & A. Pence. 1999. *Beyond Quality in Early Childhood Education and Care: Postmodern Perspectives*. London: Falmer.
- Djuve, A.B. & H.C. Pettersen. 1998. *Må de være ute om vinteren? Oppfatninger om barnehager i fem etniske grupper i Oslo*. Oslo: Fafo.
- Edwards, T. 2000. *Contradictions of Consumption. Concepts, Practices and Politics in Consumer Society*. Buckingham, Philadelphia: Open University Press.
- Esping-Andersen, G. 1999. *Social Foundations of Postindustrial Economies*. Oxford: Oxford University Press.
- Esping-Andersen, G., D. Gallie, A. Hemerijck & J. Myles. 2002. *Why We Need a New Welfare State*. Oxford: Oxford University Press.
- Foucault, M. 1977. *Discipline and Punish*. New York.
- Goffman, E. 1961. *Asylums*. New York: Doubleday.
- Gulbrandsen, L., J.-E. Johansson & R. Dyblie Nilsen. 2002. *Forskning om barnehager. En kunnskapsstatus*. Norges forskningsråd.
- Gullestad, M. 1992. *The Art of Social Relations. Essays on Culture, Social Action and Everyday Life in Modern Norway*. Oslo: Scandinavian University Press.

- Gullestad, M. 1997. A passion for boundaries. *Childhood* 4(1): 19-42.
- James, A. 1993. *Childhood Identities : Self and Social Relationships in the Experience of the Child*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- James, A., C. Jenks & A. Prout. 1998. *Theorizing Childhood*. Cambridge: Polity Press.
- Jenks, C. 1982. Introduction: constituting the child. In: C. Jenks, red. *The Sociology of Childhood. Essential Readings*. London: Batsford Academic and Education Ltd.
- Kjørholt, A.T. 1998. Barnehagen som arena for endringsprosesser i det moderne samfunnet. Barns rettigheter og perspektiver: Retorikk og realiteter. I: *Den offentlige og private barndommen. Retorikk, realiteter og idealer*. DMMH's publikasjonsserie nr. 1. Trondheim: Strindheim trykkeri.
- Kjørholt, A.T. 2001. "The participating child" – A vital pillar in this century? *Nordisk Pedagogikk Nordic Educational Research* 21(2): 65-81. Oslo: Universitetsforlaget.
- Kolbe, W. 1999. Gender and parenthood in West German family politics from the 1960s to the 1980s. In: R. Torstendahl, red. *State Policy and Gender System in the Two German States and Sweden 1945-1989*. Opuscula Historica Upsaliensia 22.
- Kolbe, W. 2002. *Elternschaft im Wohlfahrtsstat. Schweden und die Bundesrepublik 1945-2000*. Campus: Frankfurt, New York. (Dr. avh.).
- Korsvold, T. 1997. *Profesjonalisert barndom. Statlige intensjoner og kvinnelig praksis på barnehagens arena 1945-1990*. Trondheim: NTNU. Historisk institutt, Det historisk-filosofiske fakultet/Norsk senter for barneforskning. nr. 20 i Skriftserie fra Historisk Institutt. Akademisk avhandling.
- Korsvold, T. 1998. *For alle barn! Barnehagens framvekst i velferdsstaten*. Oslo: Abstrakt forlag.
- Korsvold, T. 2002. Kinder und Familienpolitik. Vereinbarkeit von Familie und Beruf in Skandinavien. Das Beispiel Norwegens am Ende des 20. Jahrhunderts. (Teil I, II) In: *Norröna. Zeitschrift für Kultur, Geschichte und Politik der skandinavischen Länder*. Berlin.
- Leira, A. 1992. *Welfare States and Working Mothers: The Scandinavian Experience*. Dr.avh. Cambridge: Cambridge University Press.
- Leira, A. 2002. *Working Parents and the Welfare State. Family Change and Policy Reforms in Scandinavia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Neumann, I.B. 2001. *Mening, materialitet, makt. En innføring i diskursanalyse*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Nilsen, R. Dyblie. 2000. *Livet i barnehagen. En etnografisk studie av sosialiseringssprosessen*. Dr.avh. Trondheim: NTNU.
- Næs, T. I. 1997. *Barns trivsel i barnehagen*. Rapport nr. 13. Oslo: Statens institutt for forbruksforskning.
- OECD. 1999. *Country Note on Early Childhood Education and Care Policy in Norway*.
- OECD. 2001. *Starting Strong. Early Childhood Education and Care*. Paris: OECD.
- Parsons, T. 1954. *The Social System*. New York: Free Press.
- Qvortrup, J., M. Bardy, G. Sgritta & H. Wintersberger, red. 1994. *Childhood Matters. Social Theory, Practice and Politics*. Aldershot: Avebury.
- Sand, S. & T. 2002. *Integrering – et sprik mellom intensjon og realitet? Evaluering av prosjekt med gratis korttidsplass i barnehage for alle femåringer i bydel Gamle Oslo*. Rapport nr. 1. Elverum: Høgskolen i Hedemark.
- Sandve, A.M. 2000. Vi har en plan... Om barns plass i kvalitetssatsingen i St.meld.27 (1999-2000) Barnehage til beste for barn og foreldre. *Barn* 18(2). Trondheim: Norsk senter for barneforskning.
- St.meld. nr. 24 (2002-2003): *Barnehagetilbud til alle – økonomi, mangfold og valgfrihet*.

- St.meld. nr. 27 (1999-2000): *Barnehage til beste for barn og foreldre*.
Søbstad, F. 2002. *Jaktstart på kjennetegn ved den gode barnehagen*. DMMHs publikasjonsserie nr. 2.
Winther Jørgensen, M. & Phillips, L. 1999. *Diskursanalyse som teori og metode*. Frederiksberg: Samfunnslitteratur/Roskilde Universitetsforlag.
Ytterhus, B. 2000. "De minste vil, og får det kanskje til..." *En studie av hverdagslivets segregering i integrerende institusjoner – Barnehager*. Dr.avh. Trondheim: NTNU.
Aasen, P. & A.O. Telhaug, red. 1992. *Takten, takten, pass på takten. Studier i den offentlige oppdragelsens historie*. Oslo: Ad Notam Gyldendal.

Jens Qvortrup
Institutt for sosiologi og statsvitenskap
NTNU
N-7491 Trondheim, Norge
e-post: jens.qvortrup@svt.ntnu.no

Anne Trine Kjørholt
Norsk senter for barneforskning
NTNU
N-7491 Trondheim, Norge
e-post: anne.trine.kjorholt@svt.ntnu.no